

je on-
en op
lezen
teren.
zuws-
zeker,
dagen
e met
j kunt

wordt
speci-
eijes.
orden
et ge-
nma-
e hen
en ze
huis-
veel-
lpun-

iseum
r voor
p NO-
Stich-
m.
n reis-
arkne-

VERSLAG

Wonen en leven in Marokko

P. VAN WEZEL-KRIJNEN

In april 1987 werd vanuit het Moller-instituut een studiereis naar Marokko georganiseerd. In het kader van het habitataar was in het programma veel aandacht ingeruimd voor de woonsituatie van Marokkanen. In dit artikel wil ik het wonen en leven in Marokko behandelen en daarbij ingaan op de verschillen tussen de stad en het platteland. Naast algemene informatie wordt verslag gedaan van de woonproblematiek in de steden Rabat-Salé en Marrakech, en van woonsituaties op het platteland in de noordelijke Rif en de zuidelijke Atlas.

Wonen in steden in Marokko

Een algemeen patroon voor de Marokkaanse stad is de tweedeling in de oude stad – de medina – en de meer moderne 'Europese' wijken. Het zijn tegelijk ook twee werelden. De organisch gegroeide, middeleeuwse aanvoerende medina met overvolle, zeer smalle straatjes, vormt een sterk contrast met de Europese wijken, met hun differentiatie naar functies en zeer brede straten met veel autoverkeer. Deze laatste wijken dateren uit de 20e eeuw. Vanaf het begin van de Franse overheersing in 1912 is het stedenbouwkundig beleid gericht geweest op een segregatie van het leven van de Marokkanen in de medina, en de Europeanen in de ville nouvelle. Een van de motieven van dit beleid was het respect voor de cultuur en levenswijze van de Marokkanen; men wilde deze zoveel mogelijk in tact laten. Daarnaast gold het argument van betrekkelijke autonomie en veiligheid voor beide groepen inwoners. Nu wonen er voornamelijk welgestelde Marokkanen in de Europese wijken.

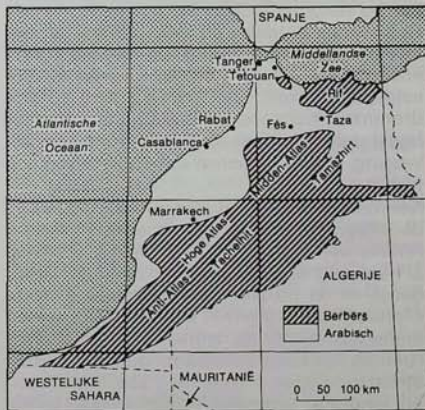
De medina

De oude stad is altijd omgeven door een stadsmuur. De toegangspoorten werden vroeger na zonsondergang gesloten. De medina gaf bescherming aan de stedelijke be-

volking. Op het hoogste punt van de medina staat de kashba, een vesting ter verdediging van de stad. De medina omvat alle voorzieningen voor het leven in de stad. Centraal staat de grote moskee en de medersa, de religieuze middelbare school. Aan het groene dak kan men de religieuze functie van gebouwen herkennen: moskee, medersa en paleis bijvoorbeeld.

In het centrum staan ook een aantal fondouks. Oorspronkelijk waren dit herbergen: twee verdiepingen met eenvoudige ruimtes rondom een binnenplein. Door de toename van de bevolkingsdruk is de oorspronkelijke functie verloren gegaan. De fondouks dienen nu als permanente huisvesting voor de minderbedeelden.

Direct in de omgeving van de moskee ligt de souk, de markt van de stad. In de – veelal overdekte – straatjes worden produkten verhandeld en dikwijls ook gemaakt. Per branche zijn de winkel-werkplaatsen gerangschikt, naargelang de status dichterbij of verder van de moskee. Zo vindt men straatjes met houtbewerkers, stoffenhandelaren, koper-slaggers etc. De leerlooiers en wolveners zijn aan de rand, tegen de stadsmuur gesitueerd, vanwege de verontreiniging die deze ambachten meebrengen. Zij hebben ook het

Stadsmuur met woning-werkplaatsen van Leerlooiers.

geringste aanzien. Buiten de stadsmuur ligt de joodse wijk of mellah, en het kerkhof.

Boeren uit de omgeving zitten in de straatjes op de grond om hun produkten aan de stedelingen te slijten. In de medina vindt men ook de hammam, de badplaats die een grote rol vervult bij de sociale contacten. Het badwater wordt verwarmd in een enorme stookruimte die onder de hammam is gebouwd. Er zijn eveneens centrale ovens voor het bakken van het zelfbereide brood.

Buiten de marktstraten liggen de stille woonstraten. De huizen hebben naar buiten een gesloten karakter. Het privé-leven wordt afgeschermd, ook in verband met de positie van vrouwen. De woningen zijn vierkant, gebouwd rondom patio's.

Het eerste bezoek aan een medina is een overrompelende ervaring. De medina kun je alleen te voet ingaan, steeds uitwijkend voor volgepakte ezels. Je zoekt je weg tussen drommen mensen, hardnekkig gevolgd door bedelende kinderen. Een kakafonie van beweging, kleuren, geuren en geluiden komt op je af.

Kenmerkend voor het leven in de medina is de integratie van wonen en werken. Kinderen worden al vroeg ingeschakeld en leren zo al heel jong de ambachten en de handel (jongens) en de huishouding (meisjes) kennen. Mannen en vrouwen hebben gescheiden leefsysteemen. In de winkel/werkplaatsen - ruimtes van enkele vierkante meters, naar de straatzijde open - treft men vooral mannen en jongens. Vrouwen treffen elkaar bij de

pomp, de hammam of het kerkhof. De bevolkingsdruk in de medina is hoog. In de afgelopen 50 jaar is een onafgebroken trek naar de stad op gang gekomen, waardoor in de medina's sprake is van verpaupering.

De Europese stad

Vanaf 1912 begon met de Franse overheersing de inrichting van de steden, die de komst van Europeanen mogelijk moest maken. Zij stelden andere eisen aan het wonen en dat is in de bouwwijze goed te zien. Met de Arabische traditie werd in de architectuur weinig rekening gehouden. De brede lanen met autoverkeer, de woningbouw in meerdere lagen met grote ramen naar buiten, de winkels en cafés, doen Europees aan. Afgezien van de caféterrassen, die alleen door mannen zijn bezet, zou men zich in een Franse stad kunnen wanen.

Eén verschil is van bovenaf waarneembaar. In Marokko hebben de platte daken een functie, om de vloerkleden te wassen, huiswerk te maken, te slapen of om er een behuizing voor het bedienend personeel op te bouwen.

Naast de genoemde verschillen met de medina hebben de Europese wijken ook een differentiatie naar functies. Zo bezochten we in Marrakech de wijken Hivernage met hotels en bankgebouwen, Guéliz met riante woningen en winkels, een wijk met volkswoningbouw, een industriewijk, een garnizoenswijk en de voormalige bidonville, Siba.

Huisvestingsproblematiek in de steden

Door de grote toestroom van plattelandsbevolking naar de steden treedt een verdichting van het wonen op. De migranten komen voornamelijk terecht in de medina's en in illegale woonwijken, de "bidonvilles".

Van overheidswege wordt het woonprobleem wel aangepakt door het plegen van volkswoningbouw en het legaliseren van krottenwijken. Ook worden woonprojecten gefinancierd door de EG en de Wereldbank. Dit is onvoldoende om de huisvestingsproblemen op te lossen. Bij alle grote steden, vooral aan de westkust, zijn illegale woonwijken ontstaan.

In Salé zijn we in kleine groepjes de bidonvilles ingegaan. De overheid is niet erg ingenomen met buitenlands bezoek aan deze wijken, en ook de bewoners lopen niet graag te koop met hun erbarmelijke woonomstandigheden. Mensen zien het wonen hier als een "tussenstation" voor de definitieve vestiging in de stad. De eerste krottenwijk die we bezochten was gelegaliseerd door de overheid. Dit is te zien aan de aanwezigheid van water en elektriciteit, en de stenen muren. In deze bidonville is een welvoorzienige souk. Er hangt een "dorpse" sfeer. Vrouwen doen samen de was op een plaats waar waterleiding en betonnen bakken zijn aangelegd. De woningen zien er van binnen soms opvallend proper uit. Het uiterlijk van de mooie en goed verzorgde vrouwen vormt een aandoenlijk contrast met de armoedige bebouwing. Een nabijgelegen bidonville oogt veel armoediger, de krotten zijn hier van golfplaten opgetrokken. De sfeer is er ook vijandiger, men maakt geen contact en doet weinig moeite om de drommen kinderen die ons achtervolgen tot de orde te roepen.

In Marrakech hebben we een voormalige bidonville bezocht. De wijk Siba dateert uit de dertiger jaren. Hier is het proces van "upgrading" te zien. De overheid heeft de wijk in 1958 gelegaliseerd en voorzien van riolering, elektriciteit en water. De bewoners hebben het "blik" vervangen door stenen muren. Men bouwt verdiepingen op het huis en verhuurt dan deze kamers weer. Zo neemt de bevolkingsdichtheid daar nog toe.

Ten noorden van de medina van Marrakech ligt de wijk Cité Mohammedia. Deze wijk is in de zestiger jaren gebouwd om de overbevolking van de medina te verlichten. De overheid heeft hier naast het aanbrengen van water, elektriciteit en riolering ook gezorgd voor wooneenheden, ommuurde ruimtes van 48 m². Deze zijn in rechthoekige stratenpatronen geplaatst en worden door de bewoners afgebouwd. Ook hier komt soms een etage op

het huis die aan weerskanten 50 cm uitsteekt om ruimtewinst te krijgen. Per eenheid wonen hier gemiddeld 7 mensen. Tussen de woningen hebben zich kleine ambachtelijke bedrijven gevestigd en er zijn scholen en winkels in de wijk. De oudste gedeelten zijn het verst afgebouwd en hier zijn een paar straten geplaveid.

In het hart van de stad bij de toegang tot de medina ligt het marktplein Djemaa-el-Fna, dat als een magneet de bevolking uit de verre omgeving aantrekt. Het leven op het plein heeft op de verschillende delen van de dag steeds een eigen gezicht. Het is fascinerend om deze plaats te observeren. Afgezien van de verkeerschaos is de ervaring gelijk aan de beschrijving van Den Doolaard uit 1938:

Aan de rand van de Djemaa-el-Fnaa ligt een café met twee hoge terrassen; en wie daar staat vergeet tijd en uur. De zinkende zon verguldt de dichte stofwolk, die boven het plein hangt, en die naar kapotgetrapt stro, zweet en ezelmeest ruikt, met een bijgeurtje van de kruisemunt-thee, de melk met saffraan en de gebakken stukken schapenvlees, die hier onder dozijnen schuine rieten afdakjes te koop zijn. Maar ik heb honger noch dorst; het schouwspel aan mijn voeten neemt al mijn zinnen in beslag. En het is geen schouwspel dat voor vreemdelingen is opgezet. In December zijn de toeristen op de vingers van een hand te tellen, en het zijn de Arabieren en Berbers zelf, die een dozijn dichte cirkels vormen rond de dansers en slangenbezweerders, de acrobaten en Koran-uitleggers, de muzikanten en sprookjesvertellers.

's Avonds zijn de berberdansers en koranuitleggers vertrokken, maar de "scharreleconomie" gaat door tot na middernacht. Sigaretten worden per stuk verkocht, sieraden aangeprezen, koude en warme spijzen gegeven. Ook op dat moment zijn er nog bedelende kinderen en improviserende muzikanten.

Wonen op het platteland in Marokko

Tijdens de rondreis van 2600 km door Marokko was er dikwijls gelegenheid om met de plattelandsbevolking in contact te komen, en hun manier van wonen en leven te bekijken. De plattelandswoning heeft net als de stadswoning een gesloten karakter naar buiten, met voornamelijk muren en soms kleine ramen. Elke woning heeft een omsloten erf of binnenplaats. De erfafscheidingen bestaan uit metershoge ondoordringbare cactushagen of rieten vlechtwerk. De woningen zijn

Ksar in de Draa-oase.

dikwijls gebouwd uit aangestampte leem vermengd met stro. Ze hebben de kleur van de aarde waaruit ze zijn opgetrokken. In de buurt is de afgraving te zien waaruit het bouw materiaal gehaald is.

Voor al in het zuiden is de harmonie van de gebouwen en het omringende landschap adembenemend mooi. Het enige accent is soms het witgeschilderde koepeltje van de kobba, het graf van de maraboet of dorpsheilige.

De boerenwoning wordt wel taddert genoemd, een langwerpig gebouwtje met een schuin dak. De woning heeft enkele vertrekken en stallen rondom het erf. De inrichting is zeer sober, meubels zijn er nauwelijks. Als "keuken" heeft men een tafel met een metaal blad, daaronder een blad waar het keukengerei op staat. Een kachel en een paar planken langs de muur vormen de rest van de inrichting. Men woont op de vloer, waar kleden zijn uitgespreid. De gast krijgt een kussen om op te zitten. Soms zijn er lage banken langs de kant; men slaapt daar of op een matje op de vloer.

Het erf heeft een centrale functie bij het wonen. Koe of muilnier hebben daar hun plaats, er is een koepelvormige lemen oven voor het bakken van brood, er staan kruiken om water te halen of voorraad te bewaren, en men zit er samen te keuvelen.

Vrouwen en kinderen zijn de hele dag in groepjes bezig om te voorzien in de elementaire behoeften. Ze verzamelen hout voor het vuur, halen water en doen de was bij een pomp of de rivier, bereiden brood en spijsen op het erf en halen veevoer. De moestuin is van groot belang bij de zelfvoorziening. Waar

water is zijn goed verzorgde tuinen te vinden met erwten, uien, courgettes etc. Tapijten worden vaak voor een vaste opdrachtgever geweven, net als in de steden.

Versterkte nederzettingen in de woestijn

In de oase liggen de lemen dorpen of ksars als als een lint langs de rivier. Men bouwt aan de rand van de vruchtbare grond van de oase. De lemen dorpen hebben een levensduur van zo'n 50 jaar. Dorpen worden soms verlaten bij slijtage, ruimte-gebrek of angst voor demonen. Het oude dorp laat men gewoon staan, overgeleverd aan de natuur die voor verdere afbraak zorgt.

De ksar is zeer compact gebouwd, naar buiten gesloten. Er zijn woningen van verschillende hoogtes. Beneden is plaats voor voorraden en het vee. Er is een groot centraal gebouw. Met een klein groepje hebben we een ochtend doorgebracht in de ksar Tan-sikht, en daar een indruk gekregen van het dagelijks leven in de Draa oase. Het is een kleine ksar met 124 inwoners. In de oase is 70% van de bevolking jonger dan 20 jaar.

De eerste indruk van de oase is paradijselijk. Er staan dadelpalmen en daaronder worden gewassen verbouwd als granen, groenten, mint en henna. Exotische bloemen en vruchten groeien langs de droge rivierbedding of oued. Haaks op de loop van de rivier zijn muren door de oase gebouwd als erfafscheiding. De eigendomsverhoudingen zijn hier zeer ingewikkeld, de palmboom kan van persoon A zijn, de grond van persoon B en het water van persoon C. Een jongen brengt ons naar het erf waar zijn familie woont. Het is er vol vrouwen en kinderen. We begroeten de vrouwen

met e
de lip
terwij
sprek
van h
via de
het er
voor l
bruik
wat k
Het v
onze
niet g
prach
Op h
diere
booll
ken
versc
zig. I
pomp
appa
en/o
rand
vloer
ksar:
rabo
Ook l
dage
werk
overi
tje z
kele
in ge
lend
vrij. l
'n h

met een handdruk. Zij beroeren daarna even de lippen en leggen een hand op hun borst, terwijl ze de groet "Salem Aleikhoum" uitspreken. De grootmoeder neemt de leiding van het "gesprek". Dit verloopt via gebaren en via de oudere jongens, die Frans spreken. Op het erf staan platte schalen met ingrediënten voor brood en cous-cous. Voor het vuur gebruikt men droge palmtakken. We hebben wat kleding en een cadeautje meegebracht. Het wordt 'n vrolijke boel als de oude dame onze beha's wil hebben. De vrouwen willen niet gefotografeerd worden, maar vinden het prachtig om door de zoeker te kijken.

Op het dorpspleintje van de ksar staan muil-dieren en een bromfiets — een statussymbool! Hier zijn mannen bezig met het verpakken van dadels. In het dorp zijn op verschillende plaatsen waterputten aanwezig. In een apart gebouwtje staat een motorpomp, die buiten gebruik is. Van moderne apparatuur wordt vaak het nut niet ingezien en/of men kan er niet mee omgaan. Aan de rand van het dorp liggen rechthoekige dorsvloeren. Op het hoogste punt even buiten de ksar staat de kobba, begraafplaats van de maraboet.

Ook hier zorgen vrouwen en kinderen voor de dagelijkse behoeften. Een aantal mannen werken in Casablanca of in het buitenland, de overigen komen zo tegen elf uur op het pleintje zitten en praten wat met elkaar. Een enkele gaat met een hak de oase in. Het verschil in gedrag tussen jongens en meisjes is opvallend. Jongens gedragen zich spontaan en vrij. Meisjes boven 6 jaar kijken schuchter om 'n hoekje en maken geen contact. Ze halen

veevoer met de ezel, dragen een kind op de rug of broden op hun hoofd. Meisjes en vrouwen hebben een statige houding en gang. Zij komen samen om te werken en zingen in het centrale gebouw, bij de waterput en wasplaats en bij de begraafplaats.

De kinderen in deze ksar zijn zeer armoedig gekleed en hebben veel last van oogziekten en huidaandoeningen. Vliegen alom, maar vooral op de ogen van de kinderen.

De kinderen gaan wel naar school in een naburige ksar.

Vooraf hier in Zuid-Marokko valt het intensief (her-)gebruik van materiaal op, niets gaat verloren. Emmers zijn gemaakt van oude autobanden, deuren zijn beslagen met lege conservenblikken. De pitten van dadels nemen als veevoer en er zijn groenten geplant op de plaats waar het waswater wegliep.

De berberburcht of kashba

In de Anti-Atlas vindt men nog een andere vorm van versterkte woestijn nederzetting: de berberburcht. Het zijn imposante leemkastelen, met daaromheen wat kleinere woningen. De inrichting is ook hier heel eenvoudig. Beneden worden de voorraden bewaard, boven woont men.

Nomadisme

In het gebergte van Zuid-Marokko wordt buiten de oases de veeteelt beoefend door nomaden. Zij trekken van winter- naar zomer- gebied met hun karavaan en kudde. Ze leven het hele jaar in tenten en moeten wel ijzersterk zijn om dit harde leven vol te kunnen houden.

Nomadentent.

In de Midden-Atlas kan men op de zomerweiden de nomadententen vinden. Ze liggen op een paar honderd meter van elkaar en vormen een eenheid met het landschap. Met een klein groepje zijn we op bezoek geweest in een tent. We werden opgewacht met muntthee en brood. Vloerkleden werden uitgerold; de tenten hebben geen grondzeil. We deden onze schoenen uit en namen plaats. Intussen hebben we het interieur van de tent goed kunnen opnemen. Het is een van de meest elementaire vormen van wonen. Het oppervlak van de tent is ongeveer 5×8 meter. In het midden is de ruimte in tweeën gedeeld met een doek. Aan de ene kant is een stookplaats onder een gat in het tentdak. Er zijn wat schappen met keukengerei en kinderen en kleinvee scharrelen rond. De achterwand van de tent heeft schappen met tapijten voor het zitten en slapen. In het zit-slaapgedeelte staat een weefraam opgesteld. Het tentdak bestaat uit lange banen, geweven van geitewol; het raakt de grond niet. De wanden worden gevormd door afzonderlijk gespannen lappen.

Opzij van de tent is een terrein omheind met lage stenen muurtjes. Het is het nachtverblijf van de kudde. Bij veel nomadenstammen staat akkerbouw in lager aanzien dan vee-ten. Toch moeten velen zich noodgedwongen blijvend op een plaats gaan vestigen en landbouw bedrijven om in hun onderhoud te kunnen voorzien. Dit proces van sedentarisa-tie is hier en daar te zien aan de bebouwing en de jonge aanplant.

De coöperatieve boerderij

In de noordelijke Rif bij Ain-Defali hebben we een coöperatieve boerderij bekeken. Vanaf 1973, nadat de grond van de Fransen ont-eigend was, leven hier een aantal families in een coöperatie. Vanaf de buitenkant is de be-bouwing een aaneengesloten lange gevel, gedeeltelijk dicht, gedeeltelijk afgeschermd met rieten vlechtwerk. Door een poort komt men op het erf van een familie. Deze leeft met vee en voorraden in de vertrekken rondom het erf. De graanvoorraad is voor een deel opgeslagen in een put op het erf, de rest in een metershoge mand in een van de huizen. De vertrekken zijn van binnen wit gemaakt met onderaan een blauwe rand tegen de vlie-gen. Op het erf een bakhuisje en een groen-tetuintje. Net zoals elders op het platteland zijn hier vrouwen en kinderen bezig met graan malen, water halen op ezels en verzor-ging van het vee.

Besluit

In de steden en op het platteland van Ma-rokko is de bevolkingsdruk hoog. De

bestaansmogelijkheden voor de zelfstandige boeren op het platteland worden steeds moeilijker. Voor een deel komt dit door de droogte, verwoestijning en erosie. Maar ook de ongelijke verdeling van grondeigendom en opbrengsten vormt een oorzaak.

De trek naar de steden is groot. Omdat de bevolking daar niet aan woningen en werk kan komen, is in de steden een proces van ghettovorming en verpaupering op gang ge-komen, vooral in de medina en in de illegale woonwijken. In de medina van Marrakech werd in 1980 de grens van 800 inwoners per ha gepasseerd (*Lentjes* 1987).

Het dagelijks leven van Marokkanen kan men typeren als traditioneel agrarisch-ambachte-lijk, zowel in de steden als op het platteland. Behalve in de Europese stadswijken lijkt de modernisering hier niet door te dringen. Toch zijn overal in Marokko grote moderniserings-projecten te zien, in de vorm van havens en industrie, grote landbouwbedrijven en irriga-tiewerken. Deze zijn dikwijls gefinancierd met buitenlands kapitaal en men produceert voor de export. De opbrengsten komen over het algemeen niet ten goede aan een verho-ging van het levenspeil van de bevolking.

Literatuur

- Jongmans D. G.*, en *Jager Gerlings J. H.*, 1958. Van bron tot bron. Amsterdam.
Van der Meer P., 1984. Omgaan met Marokkanen. Amsterdam.
Lentjes W., 1981. Marokko als ontwikkelingsland. Den Bosch.
Lentjes W., 1987. Traditioneel evenwicht in Ma-rokko verstoort. Geografenkrant, maart.

Auteur

Drs. P. van Wezel-Krijnen, docente Mollerinstituut, Nieuwe Leraren Opleiding, Pyreneënweg 3, 5022 DN Tilburg.